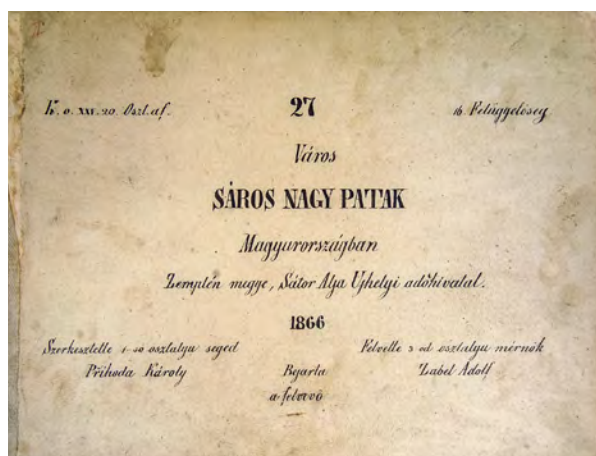

FILEP ANTAL

*A kataszteri térképek feltárják a rejtőzködő műemlékeket
Sárospatak erődítésének nyomai a kataszteri térképeken*

Történelmi utazásra hívjuk meg a kataszteri felmérések iránt érdeklődőket. A felmérők ugyan a 19. századi felmérés adott időpillanatának ingatlanviszonyait rögzítették, mondhatni, az adott időpont állapotát „merekítették ki a rajztábláikon”, de akaratlanul is olykor akár a középkorban, akár a kora újkorban kialakult telekhatárokat, birtokviszonyokat, településszerkezetet örökítettek meg. A szabolcsi, a borsodi vagy az abaúji Árpád-kori földvárak és települési környezetük szelvényei nyomán magunk elé idézhetjük, amint a földsáncok mögött és közvetlen környezetükben hajdan fontos köztörténeti események zajlottak le, és bár a tatárjárás után elvesztették a jelentőségüket, a 19. századi kataszteri térképek a történeti és a régészeti kutatás forrásaiul szolgálhatnak. (A felsorolásunkba illeszkedhet Zemplén földvára is a szomszédos szlovák államterületen.

■ Sárospatak 1866-ban készített birtokvázlata 27. szelvényének hátoldali felirata (MNL BAZML SFL, VI.102.c. Sárospatak, 1866. 27.)

Az idézett települések földvárainak a jelentőségét az is bizonyíthatja, hogy mindegyik nevet adott a megyéjének.)

Mindez áll Sárospatak városára, a sárospataki várra, a középkori város déli részét magába foglaló külső várra, erődítésre is. A tisztes múltú város kataszteri felmérését 1866-ban végezték el. Ennek birtokvázlatait lelhattuk meg a Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltárában, amelyek az 1950-ig működött Sátoraljaújhelyi Pénzügyigazgatóság irataiban maradtak fenn.¹

Sárospatak vára

Sárospatak hajdani erőssége a 16. századi kiépítése óta szabadságháborúink jelképévé vált. Ám, ha rá gondolunk, önkéntelenül csak a belső vár épületegyüttese, a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeumát befogadó Várkastély, a Vöröstorony és a keletről, délről kapcsolódó Olaszbástya jut eszünkbe. Legfeljebb a Várkert olykor több emeletnyire magasodó falmaradványait idézzük az emlékezetünkbe.

A helyi lakosok közül is kevesen tartják számon, hogy a 19. és a 20. századi mezővárosi polgárházak zárt utcasora mögött a Várkertől észak felé haladva a postahivatal sarkáig és attól a híd felé, keleti irányba vezető utca házai mögött szinte a gótikus plébániatemplomig nyomon követhető a középkori városmag déli részét körbezáró erődítés fala. Sőt, jelentős műemléki értékű részletekre lehetne lelni,

1 Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára (= BAZML SFL), VI. 102/c. A Sátoraljaújhelyi Pénzügyigazgatóság iratai, 1850–1950. Kataszteri birtokvázlatok, 1852–1945. 47. doboz. Sárospatak. 1866. „Szerkesztette I-ső osztályú segéd Přichoda Károly. Felvette 3-od osztályú mérnök Zabel Adolf.” A kataszteri felmérést 1896-ban megismételték. A szelvények a Lechner Tudásközpont kataszteri térképgyűjteményében (= LTK), illetve másolatban az MNL Országos Levéltárában érhetők el. A térkép 26. és 33. szelvénye ábrázolja a belterületet. E két szelvényt „Felvette, kiszámította és kirajzolta Dolesch Gyula főmérnök. Egybehasonlította Holley Ferencz főmérnök.”

ha nem zárt udvar rejtené a hadtörténetileg is tanulságos lőréses bástyafalat. Nem igazán tudatosult, hogy a plébániatemplom maga is az erődítés északi falának a része volt. A templom északi falát is ágyúlőréses tagolják. Ez magyarázhatja azt, hogy amikor a Zrínyi–Wesselényi-összeesküvés felszámolásakor I. Rákóczi Ferenc sárospataki várát, erősségét is megszállták a Habsburg császári csapatok, a középkori, gótikus templomot is katonai célokra vették igénybe. Sajátos módon a templomhájo nyugati végében az utolsó előtti pillérállás kereszt tengelyében, a kórus előtt új várkaput nyitottak. A katonai raktárként használt templom át szekereztek. Ennek építészeti emléke a templom belsejében, az északi falban is látszik, a templom déli homlokzatában a kapu teljes egésze fennmaradt. A kapukeret zárókövének 1671-es évszáma ma is emlékeztet arra, miként tartotta tiszteletben a császári sereg a gótikus egyházi létesítményt.

Az 1970-es évekig a sárospataki erődítés falrendszere csak a Várkertben volt jól látható. Másutt általában a 18. századtól folyamatosan a védőfalakat, a bástyákat körülépítették, olykor láthatatlanná is tették az évszázados erődítést. Mind a hercegi uradalom intézményei, mind a helyi polgárok szívesen építettek a várfalakhoz. Gondtalanul alakították ki telkeket a hajdani várárok területén. A 19. század első felében kialakított Várkert nyugati bejárata északi szomszédságában a várárok mélyét zsellérházhelynek osztották ki. A házak tetőzetére rá is lehet látni a várárok előtti útról. A helyi népnyelv ezt nevezte Kucikgödörnek.

Olykor a kora újkor nevezetes erődítésfalait betemették a várárokkal együtt. Erre jellegzetes példa lehet, hogy az erődítés északnyugati sarokbástyáját az erődítés belső talajszintjéig visszabontották, a várárok

nyugati szakaszát az északnyugati sarokbástya mellett feltöltötték, és a bástya kazamatái fölött utcát nyitottak. A Szent Erzsébet utca forgalmát ma is ezekre a kazamata boltozatra terhelve bonyolítják. A hajdani védelmi építményre csak a postahivatal épületével szembeni zárt udvarra néző északi bástyahomlokzat lőréses falmaradványa utalhatna, ha látogatható volna... A kataszteri felmérők e bástya körül sok apró, kissé rendezetlenül beépített telkecskét találtak. A telekhatárok talán mégis az útépítményig sejtethetik az egykori bástya körvonalait.

1970 után a belső vár híres Sub Rosa sarokerkélyétől az erődítés keleti, Bodrog felőli falát megszabadították a hercegi uradalomnak a 18. századtól melléje épített gazdasági rendeltetésű épületeitől, lakóházaitól.² Lebontották az 1866. évi kataszteri felmérés idején Rózsa utcának nevezett településrész minden (elégge elavult állapotú) lakóházát. (Az 1896. évi felmérés még sűrűbb beépítést mutat, ám az utca nevét – nem egészen indokolható módon – Czigány sor néven jelölte a felmérő mérnök. Elég csak arra utalnunk, hogy az erődítés Bodrog felé nyíló kapujának az előterében volt az ortodox izraelita imaház is.) Felszámolták a hídfő déli oldalának méltatlan állapotúvá vált, elavult építményeit is. Lényegében feltárult a középkori belső városmag déli részét is magában foglaló erődítés Bodrogra néző, teljes falszakasza az erődítés déli végén kiépült, a Vöröstornyot magában foglaló olaszbástyától az északkeleti sarokbástyáig, az erődítés északkeleti végpontjáig. Mindez azért is örvendetes, mert az erődítés keleti fala és a Bodrog közötti terület teljes egészében a mind nagyobb és a mind igényesebb idegenforgalom rendelkezésére állhat. Végre megszabadították az erődítés keleti falát az 1950-es években az egyetlen, mindig szabadon maradt falszakasz elé indokolhatatlanul

2 A másodlagosan az erődítés falához és előterében épített házak szanálására néhai Márkus Dóra építészmérnök, a Várostervező Vállalat munkatársa tett javaslatot az 1960-as évek derekán készített városrendezési terv kidolgozása során. Felkérésére a megfelelő adatfelmérést a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma dolgozói végezték el dr. Kostenszky László gondnok vezetésével. A múzeumi segítségnyújtás viszonzásaként vállalta a Várostervező Vállalat az irodalomban szereplő, Román János egyházi levéltáros által készített forráskiadvány megjelentetésének költségeit. Ugyanekkor vetette fel Koppány Tibor, az Országos Műemléki Felügyelőség munkatársa, építészmérnök, hogy az erődítésfal előtti védőárkot legalább a templom északi környezetében állítsák vissza.

önkényesen, engedély nélkül felépített tisztasági fürdő épületétől is. Az azonban különösen sajátos, hogy a hajdani erődítés északkeleti sarokbástyáját a keleti oldalán ugyan kiszabadították, ám északi és nyugati irányból még semmi nyomát nem lelhetjük. A 18. századtól hozzá- és ráépített jellegtelen és eléggé leromlott épületek eltakarják. Ez azért is sajnálatos, mert nyilván két-három emelet magas falai és bennük a kazamaták kiemelkedő építészeti és hadtörténeti értéket képviselhetnének, idegenforgalmi látványossággá válhatnának! A hajdani erődítés egyik legfontosabb pontja volt az északkeleti sarokbástya. Innen ellenőrizhették, védhették a Bodrog hídját, hídfőjét, amint a Vöröstorony a korábbi átkelőhelyet, a Bodrog gázlóját ellenőrizte.

A keleti várfal tágabb környezetének szanálása lehetővé tette, hogy a vár és a belső városmag hajdani teherforgalmát lebonyolító személyi és szekeres közlekedés egyetlen kapuja, az úgynevezett Vizikapu környékét méltó módon rendezzék. A régészeti ásatással tisztázták, milyen volt a kaput védő, a 18. században lebontott bástya. Sőt, újabban a Vizikapunak az utóbbi 60-70 év alatt elporladt feliratát is visszaállították, rekonstruálták. Mindezeket azért bocsátottuk előre, hogy jelezzük, a legalább másfél százados hazai műemlékvédelemnek továbbra is kincsésbányája lehetne Sárospatak. Alig van hazánkban olyan hajdani vár és erődített város, amelynek, ha ma még nem is látható minden objektuma, lényegében a teljes erődítési rendszere fennáll, legfeljebb az európai jelentőségű további részleteit ki kellene szabadítani. Hangsúlyval mondjuk, ehhez a vezérfonalat, útmutatót az 1866-ban elkészített birtokvázlat, illetve a később elkészített 1896. évi kataszteri térkép kínálja.

Szerencsénkre Sárospatak elkerülte azt a totális rombolást, amit oly sok várral együtt a Rákócziak másik nagy és éppen Sárospatak tágabb környékén fekvő erőssége, Regéc vára elszenvedett. A pataki vár és a középkori belváros erődített része (a mai megnevezés szerint a Szent Erzsébet utca) átesett a vár és az erőd eléggé erőteljes demilitarizálásán, de az építészeti alapszerkezete megmaradt. Vissza-

bontottságában is monumentális, európai értékű műemlékegyüttesként lenne bemutatható. Mindennél jobban a kataszteri felmérés szolgál ehhez bizonyítékkal. Ugyan sok sérülés érte a belső várat és a közvetlenül csatlakozó erődítést is. Olykor a 19. századi változó elképzelések szerinti átépítések is károsították a 16. és 17. századi építményeket. Többek között azonban a Várkastély 1958-tól folyó építészettörténeti kutatása, falainak 1960 körül elvégzett külső helyreállítása is bizonyította, hogy a klasszicista, romantikus átalakítások sem szüntették meg a 16. és 17. századi alapszerkezetet.

A vár közvetlen környékét a 19. század elején az erődítés déli szakaszával együtt angolparkká alakították. Ennek során a külső vár erődítésfalait kísérő földsánc igen nagy részét elplanírozták, és a külső erődítés várának kisebb-nagyobb szakaszait több helyen feltöltötték. Így került sor a kastély nyugati homlokzata előtt a nyugati védőárok betöltésére is, hogy hintón vagy gyalog könnyen elérjék a várak külső oldalán kialakított sáncon vezető fontos országutat. Ez az út a Pesti révtől a Kárpátok hágói felé tartott. (Nem véletlen, hogy ennek az útnak a Habsburg birodalmi stratégiában is kulcsszerep jutott. Ezért a 18. századtól az utat keresztező vízfolyásokra mívelves kőhidakat építettek.) A belső várhoz csatlakozó erődítés kőfalait kísérő földsáncok szinte maradéktalan elbontása azzal is járt, hogy a középkori, kora újkori talajszintre mintegy méteres feltöltést terítettek. Az 1960-as években a közművezetékek újjáépítése során és az elektromos földkábel fektetése alkalmával ezt ismételten megfigyelhettük. A földsáncnak szerényebb nyoma ma is feltalálható a Szent Erzsébet utca nyugati házsorának kertvégein. A birtokvázlat 8., 9/a, 9/b és 12. házszámú (5., 73-78. hrsz.) szomszédos kertjeiről az 1960-as években készített polgári légi fényképeken jól érzékelhető az erődítés falát kísérő földtöltés. (Mivel kapás műveléssel hasznosították a sánc talaját, erősen erodálódott ez az emlék.) Ezek a telkek és a rajtuk épült házak nem tartoztak a hercegi birtokhoz, a város lakóinak ingatlanát képezték.

A Várkastély körüli, 19. századi parképítés

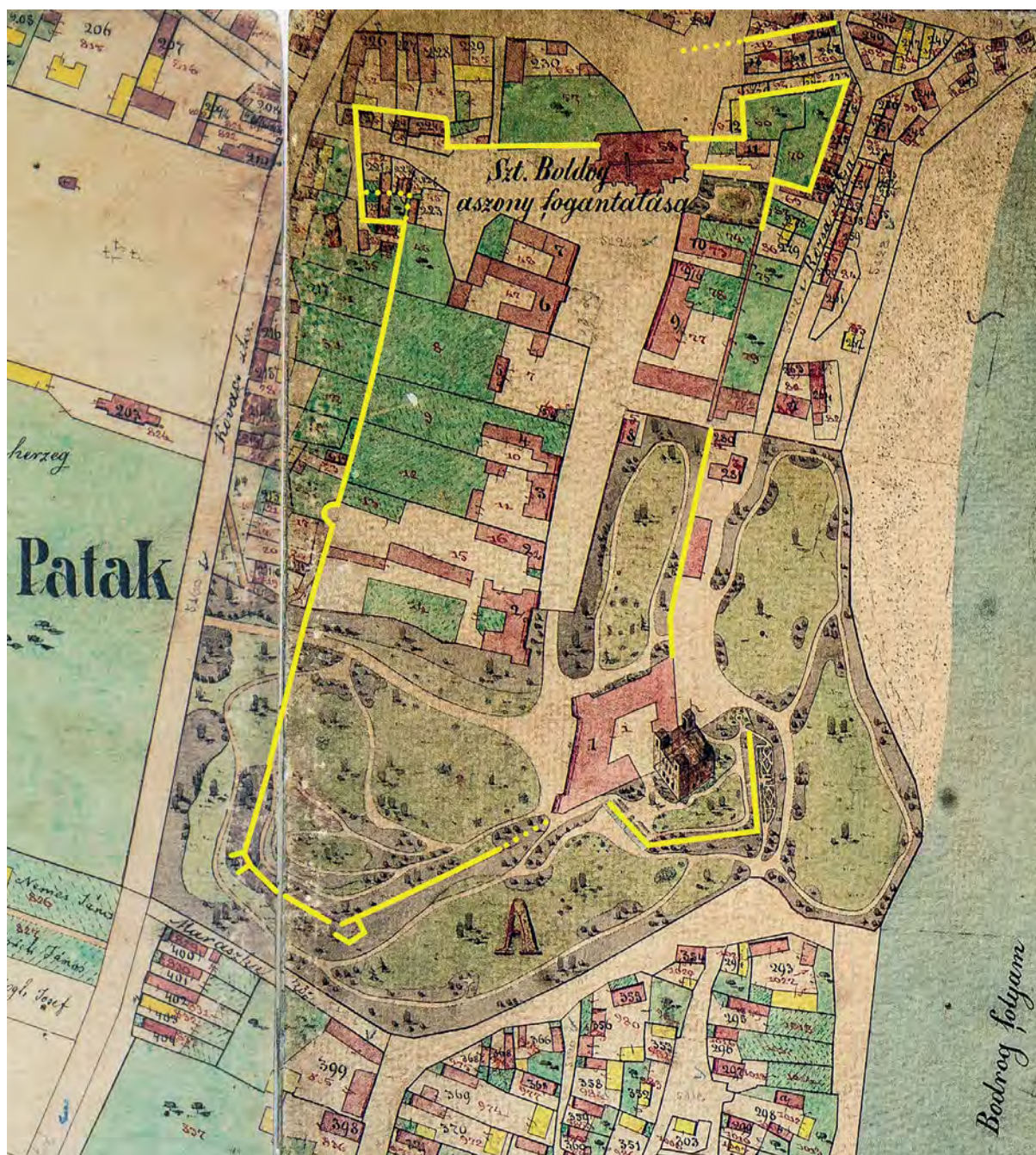

■ Sárospatak belterületének részlete, a Várkastély és tágabb környezete az 1866. évi kataszteri birtokvázlaton (MNL BAZML SFL)

során a belső várat, a Várkastélyt északról és nyugatról körülölelő védőárkot is betemették, amelyet a legutóbbi évtizedekben tárt fel Jósvainé, Dankó Katalin régész, ny. múzeumigazgató.

A Várkastély északi szárnyának előterében, a Bodrog felőli oldalon, a középkori városmag hajdani területéből jelentős részt parképítésre vettek igénybe. A hercegi kert itt eredetileg egészen a Vizikapuig terjedt. Itt bizonyosan

középkori házakat bontottak le a parképítés során. Amikor múzeumi, tűzvédelmi víztároló medencét építették a hatvanas évek közepén, egy jelentősebb elbontott, gótikus kőház maradványaira leltek, és rendkívül szép gótikus ajtókeret szemöldökkövet menthettek meg. Ezzel is szeretnénk hangsúlyozni, hogy az erődítés falai közé került városrész igen fejlett polgári kultúrát rejtett. Erre utal az a tény is, hogy a Szent Erzsébet utca nyugati oldalá-

■ A sárospataki vár falainak és bástyáinak nyomvonala az 1866. évi kataszteri birtokvázlaton. A pontozott vonal feltételezett nyomvonalat jelöl (Filep Antal vázlata és útmutatása alapján készítette Székési Lilla)

nak házsorában, a birtokvázlat 4. házással jelzett épülete (10. hrsz., ma Szent Erzsébet u. 20.) utca felé eső szakaszán, a kapubejáró északi falsíkjában (a legutóbbi években) szintén igényes kiképzésű, gótikus ajtókeretet tartak fel. Mindezzel csak az építészeti környezet műemléki, művelődés- és építészettörténeti értékeire hívnánk fel a figyelmet. Egyben talán arra is utal mindez, hogy minden valószínű-

ség szerint további értékekkel gazdagíthatnak bennünket a jövő kutatásai. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a 9a és 9b házással jelzett épület, amelyben a római katolikus plébánia működik. Az elég jelentős méretű emeletes ház (amely korábban a Zrínyi-Wesselényi-összeesküvés felszámolása után a Patakon megtelepedő jezsuiták háza is volt) a 20. század elejétől rendkívül jellegtelen vakolatot kapott. Az

utóbbi években derült fény arra, hogy a vas-tag habarcsrétég különös figyelmet érdemlő, 16. századi kőfaragványokat rejt. Ez is sejteti, hogy a hajdani város kiemelkedően rangos épületekkel dicsekedhetett.

A kataszteri felmérést végző személy a vár és az erődítés falait csak akkor jelölte, ha a fal az erődített terület belső talajszintjét meghaladta. Ugyan a kastélyparkhoz tartozó várárok felszín fölé emelkedő falmaradványait és a délnyugati erődíj két romba dőlt bástyájának falcsontjait is berajzolta.

A birtokvázlat 1. házszámmal és 1. helyrajzi számmal jelölt objektuma a belső vár, a Várkastély, a csatlakozó Olaszbástya akkor felszínen maradt falrészleteivel. Ha a birtokvázlat e részét alaposan elemezzük, rá kell döbbernünk, hogy a jelenleg forgalomban lévő ötszáz forintosunk rajzán látható épületegyüttes alaprajzi vetületét ismerhetjük fel a birtokvázlaton.³ Előttünk a Várkastély vörös színnel jelzett alaprajza. Délről az Olaszbástya körvonalai ismerhetők fel. Az Olaszbástya nyugati falához üvegházat építettek, ezt kékszínű téglalap jelzi. A bástya belsejében a birtokvázlat készítője a Vöröstorony elnagyolt látképét örököltette reánk. Az üvegház mögötti határvonalhoz (a felszín, feltöltés alá került nyugati bástyafalhoz) a déli és a keleti oldalon a feltöltésen készített kert szintje fölé emelkedő kőfalat rögzített a mérnök. A bástyabelső és a külső előtér, a hajdani várárok délkeleti végének szintje között emeletnyi szintkülönbség van. A falak mögött ma is kazamaták szolgálnak a múzeumi intézményt. Sajátos, hogy az Olaszbástya északi szakaszán hiányzik a falak jelölése. A hercegi család a bástyának ezt a szakaszát visszabontatta, feltöltötte. Az Olaszbástya északi szárnyának falai, kazamatája helyén a Várkastély udvarából induló út számára hintóval járható lejáratot alakítottak ki, amely a Várkastély keleti szárnyának a legalsó szintjén kialakított istállóhoz vezetett. Az istálló bejáratát a Várkastély északi végén (a Sub Rosa erkély helyisége) alatt nyitották. A hintók színjét, a szerszámok raktárát, a szerszámzat kezelő helyiségét a

■ Sárospatak légi felvétele 1965-ből. A Várkastély, a középkori város erődített déli része és a csak sánccal védett északi, a Szemere utca és a Görbe utca külső telekvégeiig terjedő, északi negyede jelenik meg előttünk. A város úti település jellegét meggyőzően tükrözi. Az 1866. évi birtokvázlathoz nagyon hasonló települési viszonyokat látunk. Az északkeleti sarokbástya körvonala a tökéletes körülépítés ellenére is jól látszik. A Szent Erzsébet utca nyugati oldalán épült házak kertjeiben a várfalat kiegészítő földsánc maradványait megörökítette a légi felvétel (www.fentrol.hu, Lechner Nonprofit Kft.)

Várkastély északi végétől kissé távolabb, már a külső erődítés fala elé építették. Nagyobb, számomatlan, vörös színű téglalap jelzi. A hercegi birtok határán belül még két kisebb épületet rögzített a felmérés 280. és 281. házszám alatt. Ezek a hercegi udvartartáshoz tartozó személyek lakásául szolgáltak. A 280-as házszámú épület északi falsíkjánál ábrázolta felmérőnk a kora újkori, erődített városmag védőfalának egyetlen, szekerezésre alkalmas kapuját, amely a gyalogkapujával együtt szerencsénkre ma is áll. A helyi köznyelven Vizikapu, régeb-

3 Ehhez az ábrázoláshoz eléggé hasonló Dörre Tivadar grafikája Török Enikő e lapszámban közölt tanulmányának 18. oldalán.

- Sárospatak belterületének déli része az 1896. évi új kataszteri térképen, jól látszik a folyóba nyúló telekhatár-jelölés (LTK)

ben a romló felirata utolsó jól olvasható szava alapján Ápriliskapunak mondták. A kapu feliratának dátuma, 1541 az erődítés egészének építési idejét meghatározhatja. 2017-ben felújították a kapu feliratát: „FELIX CIVITAS, IN QUA VERBUM DEI PRAEDICATUR, ET OBSERVATUR ILLUD, MDXXXI. APRILIS XVI.”⁴

A felmérő ugyan a várfalat nem jelezte eddig a Várkastély épületétől, mert a falat ezen a szakaszon a kastélypark kialakításakor a felső kert talajszintjéig visszabontották. Ám a birtokvázlaton a Várkastély és a Vizikapu közötti hosszú, fekete vonal emeletnyi szintkülönbséget követ. A magasságkülönbséget jelezheti, hogy a hintók színjének épületét fedő tetőzet alsó szegélye az erődítés visszabontott falkoronájára támaszkodott. A Vizikapu máig megőrizte a hajdani várfal eredeti magasságát. Sajátos, hogy a Vizikaputól északi irányban a birtokvázlat eléggé hosszú szakaszon ábrázolta a várfalat. Így 9/a és 9/b házszámmal jelölt plébániaépület telkén (77-78. hrsz.), a 10-es házszámú ház telke (74. hrsz.) keleti végén jellegzetes és hangsúlyos módon ábrázolta a birtokvázlat a várfalat.⁵

A 10. számú ház telkének északi szomszédságában az utcára, a templomtérré nyitott kert (feltehetően 72. hrsz.) keleti szegélye egyszerű, fekete vonallal záródik. Ez szintén az erődített belső rész talajszintjére visszabontott falra utal. A fal külső, keleti oldalán a talajszint minimálisan 6 méterrel alacsonyabban van. A várfalat az alsó szinten a 278-as és a 277-es házszámú házak nyugati telekhatárai (87. és 69. hrsz.) jelzik. A 277-es épület északi falsíkja már az északkeleti sarokbástya keleti oldalának délre néző szárnyát jelöli. A bástyáknak a vár és erődítés falsík elé kiugró részébe épített lőréséből ostrom esetén a várfalakat rohamozókra nyithattak tüzet. A védők a falsíkot úgy tarthatták hatásos ellenőrzés alatt, hogy ők

maguk viszonylag védett helyen tartózkodhattak. A sarokbástya keleti falát a 274. és a 276. házszám közötti épületek telkeinek (65-68. hrsz.) belső határvonalán ismerhetjük fel. Az északkeleti sarokbástya északi falát a 273-as, 272-es, 271-es és 270-es házszámú, 64., 63, 62, és 61. hrsz. telkek belső oldala és a 12-es házszámú objektum belső északi vonala jelzi. Az 59. hrsz. telek belsejében látható, sárga színnel jelzett faépület észak-déli irányú határvonala a sarokbástya nyugati részének vonalát jelezheti. Fel kell figyelni arra, hogy a birtokvázlat már jelezte a bástyát elrejtő, később megépülő és ma is álló külső ház körvonalait is.

Az északkeleti sarokbástya északi előterében ma is a Bodrog felé gyorsan mélyülő lejtős területet találunk. Ez a térség viszonylag sűrűn, apróbb telkeken épült házakkal szepel a birtokvázlaton. A 112. hrsz.-ú és 269. házszámú ingatlanok északi határvonaláról már a hatvanas években műemléki szakemberek feltételezték, hogy az erődített városrész védőárkának külső, fallal biztosított szakasza lett volna. Az 1896-ban készített kataszteri térkép még erősebb körülépítést dokumentál. Az északkeleti bástya közepén is épületet ábrázolt a felmérő. Az 1960-as években a szomszéd lakóktól arról lehetett hallani, hogy egyes lakók a máig ismeretlen kazamaták boltozatát átütötték. Az életvitel során keletkező, nem kívánatos szennyező anyagokat azon keresztül sikkasztották el.

A templomépület keleti előterében jelentőséget kell tulajdonítanunk a 11-es házszámú lakóház telke (71. hrsz.) északi határvonalának. Ez a templom északi falsíkjához csatlakozik. Az 1964 és 1965 folyamán végzett ásatás alkalmával Molnár Vera, a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma régésze ebben a síkban találta meg az erődített városrész északi gyalogkapujának maradványait az itt vezető utca szintje alatt. A kapu védett kapuközbe

4 A szövegért dr. Tamás Edit történész kutatónak, a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma igazgatójának tartozom köszönettel. Magyar fordítása: Boldog az a város, amelyben az Isten ígését hirdetik, és megtartják azt. 1541. április 16.

5 Az 1896-ban készült kataszteri térképen új helyrajzi számokkal találkozunk, a plébánia épülete 616. helyrajzi szám alatt látható. Tőle északra a 617., a 615., a 614. és a 612. hrsz. objektumok kísérik a fal jelzését az erődítésen belül. Jellegzetes, hogy ezen a térképen a fal maga is számot kapott (620. hrsz.).

■ Sárospatak belterületének északi része az 1896. évi új kataszteri térképen (LTK)

nyílt. A kapuköz déli oldalán az ötvenes évek végén helyreállított lőréses védőfolyosót tártak fel, állítottak helyre. A kapuköz nyugati oldalát a templom végfala zárta. A templom falában is kőkeretes lőréseket alakítottak ki, ahonnan a kapuközt szintén védőtűz alá vehették. (A kapuköz keleti oldalát még nem tárták fel.)

A birtokvázlat az erődítés északi védőfalára nem igazán nyújt könnyen értelmezhető támpontokat. A templom északi előterét, a hajdani védőárkot alaposan feltöltötték. Ám a fal tengelyvonalát a templom északi fala jelöli, amiről már fentebb is említést tettünk. A 15. század vége előtt emelt hatalmas gótikus egyházat beépítették az erődítés északi védővonalába. A templom északi falát rendkívül erős várfallá építették át, benne ágyúk számára is használható lőréseket alakítottak ki. A falkorona magassága azonos lehet a barokk kori orgonakarzattal.

A hajdani védőárok nyomára lelhetünk, ha a templomtól nyugatra jelölt közbe betérünk, ez ma az Urbán György festőművészről elne-

vezett utcaszakasz, amely erősebben lejt a déli bejáratánál, északi oldalán enyhébb a lejtésszöge. A közből ma nyugati irányban jól látható a kerítések ellenére is, hogy a 226–229. házszerű, 52-55. hrsz. telkek egységesen elég erősen lejtnek déli irányban. A 226-os házszerű, ma is zárt, utcai homlokzatú ház udvarának déli végét az északnyugati bástya lőréses kőfala zárja. (Az 1896. évi felmérés kataszteri térképe szerint a 460. és a 451. helyrajzi számú ingatlanok határáról beszélünk.) Igen nagy annak a jelentősége, hogy a 224-es házszerű lakóházból lejárati nyílás a felszín alá temetett bástya kazamatájába. A kazamata boltozatának a közepébe négyzetes kőkeretet építettek be az egykori kőművesek. Ezen az ingatlanon legújabbban többszintes, reprezentatív idegenforgalmi irodát építettek. Az épület architektúrája igyekszik a hajdani bástyára emlékeztetni. Így bizonyosak lehetünk az egykori északnyugati bástya északi határvonalában. (Az 1896. évi kataszteri térkép 452. és 453. helyrajzi számok alatt jelöli ezt az objektumot.) Ennek a

bástyának a keletre, a templom és az északkeleti sarokbástya felé néző részét a 224-es házszámú ingatlanból nyíló kazamata északkeleti végében kereshetjük. A bástya nyugati oldalát jelentős mértékben eltüntette az útépités érdekében végzett nagyarányú feltöltés. Ám a Szent Erzsébet utcára (az 1896. évi térképező szerint a Plébánia térre) feltöltésen át vezető út indulópontjának közelében a nyugati várárok mélyére vezető ferde útra kell felfigyelnünk. A lejáró út keleti oldalán a 211/b házszámú és 42. hrsz. telek sajátosan igazodik a ferde úttal úgy, hogy a telekhatár északi irányú meghosszabbítása a fentebb említett 226. házszámú, 52. hrsz. ingatlan déli határán található lőréses bástyafal nyugati szélét érinti. Mintha kirajzolná az eltemetett, visszabontott bástyát. Megjegyezhetem, hogy a 221/a házszámú objektum telek csatlakozást biztosíthatott az erődítés nyugati várfalához (ám lehetséges, hogy a 221/b házszám is a bástya területéhez tartozott). Így kirajzolható a feltételezett hajdani bástya a délre néző szárnyával együtt. Innét déli irányban az erődítés nyugati fala igen hosszú szakaszon ma is áll. Ugyan eddig műemléki gondozására nem került még sor.⁶

Az erődítés nyugati oldalán ma is jól tanulmányozható várfalat sem jelölte a felmérő. Minden bizonnyal a felmérés idejére visszabontották a várfalat. Arra pedig már korábban utaltunk, hogy a nyugati oldal bizonyos szakaszán megmaradt a földsánc, amely a falkoronát be is fedte. A sánc maradványát kerti művelés alatt álló területként értékelték a mérnökök. Itt az erődítés belső talajszintje és a várfal előterében lévő várárok alja között igen jelentős a különbség. Természetesen birtokhatárrá vált az erődítés fala. Az erődítésen belüli ingatlanok, tartozékok 223-as házszámmal (45. hrsz.) kezdődnek északon, majd a 46-os, a 8-as, a 9-es, a 12-es, a 13-as és a 15-ös

helyrajzi számú parcellák nyugati határvonala esik egybe az erődítés falával.⁷ A kataszteri felmérő a 15. parcellában, a 13. kertként ábrázolt parcella délnyugati sarkánál egy kisebb félkör vagy sokszög alaprajzú bástyát ábrázolt. (Ez az 1960-as évekre eléggé lepusztult, egyesek tudatosan lépcsővé alakították, hogy a Szent Erzsébet utcából nyíló földműves-szövetkezeti irodába könnyebben eljuthassanak.) Megjegyzendő, hogy a 13-as, a 14-es és a 15-ös helyrajzi számú parcellatömb az egykori Trinitárius kolostor épületét, telkét foglalta magában, de a telek északi oldalán az utcától hosszú lakóépületet emeltek. A telek és minden egyéb épülete a hercegi uradalom gazdasági céljait szolgálta, illetve az uradalmi alkalmazottak számára biztosítottak lakást. Ezért a Várkerttől elkülönítve kezelték. A kataszteri birtokvázlat és a térkép nem jelölhette a Várkert alá erről a telekről kiépített vulkáni tufába – helyi szóval – kőporba vájt, hatalmas, többágú pincét. Természetesen a pince bejárata feletti épület a hajdani kolostor 2. házszámú, U alakú tömbje mögött jól látható. (Az 1896. évi kataszteri térképen az erődítés nyugati falát a 229-es, a 224-es, a 223-as, a 222-es, 216-os, a 215-ös, a 211-es és a 209-es helyrajzi számú parcellák jelölik, ez utóbbin áll a hajdani Trinitárius kolostor).

Az 1866. évi birtokvázlat 15-ös helyrajzi számú parcellatömbjének déli határvonala közelében a Várkert országúti kijáratának a biztosítására a már említett feltöltést készítették, így nem „láthatta” a mérnök az erődítésfal közvetlen folytatását, hiszen itt birtokhatárt sem találhatott a geodéta. Ennek a várárok teljes szélességében kialakított feltöltésnek a déli oldalán enyhe lejtőt képeztek ki, hogy kényelmesen lesétálhassanak a parkosított délnyugati, déli várárokba, amelynek természetes kijáratja volt az Olaszbástyánál a Bodrog-partra lejtő, szintén parkosított, gondozott területre.

6 Rekonstrukciós ábrázolásunk erősen hipotetikus. Csak az említett lőréses falszakasz és az út alá került kazamata nyújthat egyelőre biztos támpontot. A kazamata geodéziai felméréséről nincsen tudomásunk. A Franz Römisch által 1785-ben készített *Mappa Regii Cameralis Oppidi Sáros Nagy et Kis Patak...* (MNL OL, S 11. No. 493.) térképműve nem ad eligazítást, mivel az északnyugati bástya területén már új épületek állnak, a falak pedig haditechnikailag értelmezhetetlen állapotot mutatnak.

7 Römisch 1785-ben készült térképe még a teljes sáncrendszert ábrázolta. Grafikai kiállítására utalhat, hogy a sánc földanyaga másodlagosan borította el az erődítés falkoronáit. A Szent Erzsébet utca nyugati házsora telekvégein megmaradt sánckszakaszt az 1965. évi légi felvételen jól megfigyelhetjük. (Römisch térképét l. a hátsó borítón.)

■ Sárospatak belterületének északi része, a Nagy utca és a Héce utca az 1866. évi birtokvázlaton (MNL BAZML SFL)

Sajátos, hogy az 1896. évi térkép a hercegi tulajdon határát még a Bodrog sodorvonaláig is határozottan kijelölte (203. hrsz.).

A Várkert délnyugati, déli szakaszán az olykor háromemeletnyi magasságot elérő várfalakat jelölte mind az 1866. évi birtokvázlat, mind a 1896. évi kataszteri térkép. Az 1866. évi és az 1896. évi ábrázolásokon egyaránt mérés-technikai és rajzolási hibát észleltünk az erődítéshatár itteni szakaszánál. Az erődítés déli szakasza a Várkastély délnyugati épületsarkától a Várkastély déli falával egyező falsíkban halad nyugati irányba a romokban heverő déli sárokbástyáig, ahonnan a hajdan háromszintes, még ma is két szintjén ép lőréses védőfolyosóban folytatódik az erődítés. Ma mindenki meggyőződhet arról, hogy az erődítés falsíkja a Várkastély falának egyenes folytatása. Ám mind a birtokvázlat, mind a kataszteri térkép

az erődítés falát jól érzékelhetően két-három méterrel a Várkastély falsíkjától kijebbrajzolta. A téves mérés, ábrázolás okát talán meg is magyarázhatjuk. A Várkastély délnyugati sárokbástyájánál a várárokba lejáratot létesítettek, ezzel mintegy eltemették a várfalat éppen azon a szakaszon, ahol a kastély déli (ma is alapvetően a 17. századi struktúráját őrző) szárnyához csatlakozik. Itt jelentős földtöltést is készítettek, hogy az eléggé mély várárokba kényelmesen és biztonságosan lejárhassanak. (A szintkülönbséget jelezheti, hogy a Várkastély délnyugati sárokbástyája közelében, a várfalba a legutóbbi években liftet építettek be, hogy könnyebben lehessen a várárokból feljutni.) Zavart okozhatott az is, hogy a Várkastély déli fala mellett szorosan járatot építettek az Olaszbástyáig. Ez a két másodlagos beavatkozás eléggé megtéveszthette a felmérőket.

■ Sárospatak, a Várkastélynak és a középkori városnak az 1540-es években befejezett erődítés falai közé foglalt részéről keleti irányból készített korai légi fénykép. Különösen jól látszik, hogy a Vizikapu körül megőrizték az erődítés falának eredeti magasságát. Jól kivehető az északkeleti sarokbástya rejtett tömbje (HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Térképtár, G I h 3198. 410.)

A Várkastély délnyugati sarkától az Olaszbástyára másodlagosan épített átjáró szélességével azonos az ábrázolás mérettévesztése. Ennek a járatnak az utolsó rövid szakasza a Lorántffy-erkély alatt még az 1960-as évekig állt. Egy ajtót védett, amely a hajdani üvegházba vezetett a Várkastélyból.

Sárospatak településszerkezetéről

A birtokvázlat és a kataszteri térkép elemzésével Sárospatak településszerkezetének a történetére vonatkozólag is levonhatunk tanulságokat. A felmérésben rögzített utcahálózat arra vall, hogy Sárospatak a középkorban úgynevezett úti település volt. A Bodroghöz süllyedékterülete peremén kialakult kisebb, vulkáni eredetű hátságot hosszan ülték meg az egykori városalapítók. A főtengety a település északi részétől, a Héce széles utcájától (a térképeken Héceze utcza, ma Dobó Ferenc utca) indul. Ezt a városrészt egy széles és a déli oldalán elég meredek oldalú patak választja el a középkori főutcától, a birtokvázlat Nagy utcájától, a mai Kossuth Lajos úttól. A Héce főtengetyét adó utca és a Nagy utca azonos irányúak.

A Nagy utca északi végén, a Héce felé eső szélen volt a ferencesek középkori kolostora. Szintén a Nagy utca északi végéhez közel állt az a középkori épület és intézmény, amely 1531-től a reformáció tanait hirdető iskolának adott helyet. Ennek telkén épült ki a Református Kollégium mai épületegyüttese.

Fel kell figyelni arra, hogy a Nagy utca és a 16. században erődítésbe foglalt Szent Erzsébet utca a terepviszonyokhoz alkalmazkodva egymás folytatásaként alakultak ki. A város erődített szakaszától délre fekvő Hustác (<hostát, hostya) városrészének fő tengelyét, a görögkatolikus templomnak és a parókiának helyet adó utca (1896-ban Felső Hustác utcza, ma Szent József utca) is a Szent Erzsébet utca folytatásaként nyilván még a középkorban alakult ki. Csak az erődítés kőfalai és a széles védőárok választották le külön településrészé. Ám a vár felépítése és a templomtól a várig terjedő városrésznek várfalak közé foglalása ezt a szerves együttest máig hatóan megosztotta, megbontotta. Azt is látnunk kell, hogy az erődítés kiépítéséig a távolsági forgalom is ezen a településen belüli, hosszú és tágas utcán zajlott. A 16. századi védmű- és várépítés a távolsági

közlekedést bonyolító országúti forgalmat a település nyugati oldalára kényszerítette, hiszen a Bodrog felől nem volt járható út. A távolsági közlekedést (de az elválasztott településrészek közötti összeköttetést is) csak az eredeti településtengelyben futó úttal párhuzamos, nyugati út kialakításával biztosíthatták. Az erődített városrész mellett az új út csak a várfalakat védő árok külső oldalán létesített sánc tetején kaphatott helyet, mert a nyugatabbra fekvő földterület jelentős része vizenyős volt egykor. Elég a nyugati határnak a Nagymocsáros, a Halastóra járó vagy a Sospatakra járó földrajzi neveire utalni. (Azzal is számolnunk kell, hogy veszély esetén többek között a Halastóra járó határésznek nevet adó, mesterségesen felduzzasztott tó vizével eláraszthatták a város nyugati-déli előterét. Ezzel a támadók mozgását lehetetlenné vagy igen nehézvé tehették.) A hajdani szintviszonyok emlékét őrzi, hogy napjainkban is az észak-déli irányú fő közlekedési főtengeleként használt úthoz csatlakozó nyugati mellékutcák némelyike lejtővel indul. Ez az erődítés miatt kialakult, egykori külső út, a Kovács utca (ma a Rákóczi utca) vezetett északon a Kazinczy Ferenc utca kialakulásához. Mára a Rákóczi utca vált a város főútvárá.

Az erődített városrészben és a középkori város északi, sánccal védett részében nem volt hely a csépeletlen gabona, az évi szénamennyiség tárolására. Az állattartásnak sem igazán kedveztek a mind aprózódóbb és mind sűrűbben beépített telkek. Az erődített déli városrész és a középkori, mára elpusztult ferences kolostor (a mai Szemere utca, Görbe utca környéke ez) és a gótikus templom közötti, északi városrész találkozásánál gazdasági tartozékelkeket alakítottak ki. Ezt a tartozékelkekből álló településrészt a Rákóczi út nyugati szomszédságában a mai szálloda mögött a hajdan volt gőzmalom és a Tanítóképző felé helyezték el. Az itteni telekrészeket építhették fel a csűrjeiket, istállóikat, azaz a helyi szóhasználatnál majorokat létesítettek. Ugyan korán lakóhá-

zakat is emeltek a gazdasági telkek között. A postahivatal és a szálloda mellett nyugatra nyíló keresztutca nem véletlenül kapta a korai időkben a Majorok köze nevet (1866: Major köz utca [így!]; 1896: Majorok köz, ma Erdélyi János út). Mindez azt bizonyítja, hogy Sárospatak városa a sajátos, osztott beltelkű települések közé tartozott.

Mind a Kossuth Lajos út bizonyos rövidebb, délre néző szakasza, mind a Szent Erzsébet utcán a Várkert és a Vizikapu közötti szakasz nyugati házsora telekcsoportjában az utcavonal enyhe ívű szélesedést mutat északi irányban. Ebben a déli szakaszban van az említett gótikus ajtókeretű emeletes ház is. Valószínűleg ezekben a középkori orsós településszerveződés nyomait láthatjuk. Az orsósan kiszélesedő tér közepén állt a gótikus plébániatemplom. Az orsós szerkezetet fel kellett áldozni, amikor a templomot az erődítési rendszer fontos elemévé tették. Ám a hajdani, a templomot körülvevő szélesebb térre utalnak az erődített részben a templom déli előterének távolabb álló nyugati utcáiban sorolódó épületei. A templomtól északra az egykori városháza körüli épületcsoport másodlagos térbeépítést sejtethet. Az abaúji, zempléni tájban nem ritka az orsós településtípus. Párhuzamot kínál a Hegyalja első nyugati városa, Abaújszántó (szintén gótikus templommal az orsós tér közepén), és az első keleti városa, Sátoraljaújhely.

Érdemes a kataszteri térképek alapján is mérlegelnünk, hogy a jelenkori állapotunk milyen mélyen gyökerezik a történelmi múltban. Településtörténeti, építészeti emlékeink szellemi vagyunk részét képezik, de az idegenforgalom révén folyamatosan kamatozó tőkév válhatnak. Érdemes lenne az egyre avultabb 19. századi házak szanalásával kiszabadítani az európai értékű 16. és 17. századi erődítés várfalait, bástyáit. Közkinccsé kell tennünk a sárospataki erődrendszer elfelejtett értékeit, hadtörténeti, építészeti együttesét. Ehhez Sá-

rospatakon a legbiztosabb útmutatót a kataszteri felmérések adhatják.⁸

Irodalom

DÉTSZY MIHÁLY: A sárospataki vár helyreállítási munkái 1955–1962-ben. *Magyar műemlékvédelem*, 1961–1962. Bp., 1966. 67–88., 1 t.

DÉTSZY MIHÁLY: A sárospataki vár helyreállítási munkái 1963–1972-ben. *Magyar műemlékvédelem*, 1971–1972. Bp., 1974. 257–279.

DÉTSZY MIHÁLY: *Sárospatak*. [Fotó: DOBOS LAJOS]. 2. átdolg., bőv. kiadás. Bp., 1974. 57 p., 20 t.

DÉTSZY MIHÁLY: *Sárospatak vára*. [Fotó: VÁRADI LÁSZLÓ]. Sárospatak, 2002, 2008². 359 p., [48] t.

DÉTSZY MIHÁLY: *Sárospatak vára és urai 1526-tól 1616-ig*. Sárospatak, 1989. 96 p., [14] t.

DÉTSZY MIHÁLY: *Sárospatak vára a Rákócziak alatt, 1616–1710*. [Fotó: VÁRADI LÁSZLÓ, rajzok: DÉTSZY MIHÁLY – H. VLADÁR ÁGNES]. Sárospatak 1996., 140, [20] p.

JÓSVAINÉ DANKÓ KATALIN: Régészeti adatok a középkori város történetéhez. *A 800 éves város, Patak*. Szerk.: TAMÁS EDIT. Sárospatak, 2004. 31–45.

JÓSVAINÉ DANKÓ KATALIN: Vár és város a XVII–XVIII. században. *Zemplén népessége, települései. Tanulmányok Németh Gábor emlékére*. Szerk.: TAMÁS EDIT. Sárospatak, 1999. 51–61.

A 800 éves város, Patak. Szerk.: TAMÁS EDIT. Sárospatak, 2004. 298 p.

ROMÁN JÁNOS: *Források és regeszták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI–XVIII. századi mezővárosi protokollumokban*. Sárospatak, 1965.

8 Köszönöm dr. Tamás Edit történésznek, a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma igazgatójának, hogy volt szíves a sárospataki és a sátoraljaújhelyi kutatások technikai feltételeit biztosítani, így gondoskodott a reprodukciók elkészítéséről. Köszönet illeti a MNM. Rákóczi Múzeuma munkatársát, Nádaskai Gabriellát, aki a kutatásunk számítástechnikai munkálataiban tevékenyen részt vett. – Köszönetemet kell kifejeznem Váradi László fotóművésznak, a Rákóczi Múzeum ny. munkatársának a munkájáért. Köszönettel tartozom Oláh Tamás főlevéltáros, osztályvezető úrnak a Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára Sátoraljaújhelyi Fiókleveletára vezetőjének, hogy a kutatásaimat alkotó módon támogatta.